

VII

Гризельда швидко звикла до нового краю. Поважна та розумна, вона не любила забавок, не любила веселого шумливого товариства, хоч була ще й молода. Єремія їздив по своїх далеких маєтностях, наглядав за новими осадами, дбав про господарство, а весь свій вільний час оддавав своєму укоханому військові. Часом цілі дні й тижні Єремія не показував очей в своїй господі, їздячи по своїх маєтностях. Гризельда була добра господиня: вона наглядала за домашнім господарством, обсадила свої покої робітницями, швачками, пряхами та ткалями. Серед своїх покоївок та швачок вона не зазнавала нудьги.

А тим часом Гризельда пам'ятала про місію, яку завдали їй єзуїти, од'їжджаючи з Лубен. Не згадуючи й словом за пропаганду католицької віри перед Єремією, вона потаємці од його заходила вкупі з домініканами розповсюджувати католицьку віру в Лубнах.

Побивши козаків, обгородивши та захистивши себе од Москви та Швеції, польська шляхта за короля Владислава IV кинулась на розкіш. Не один Вишневецький справляв бенкети в Лубнах та тішив магнатів, обсипаючи сіллю гори та шляхи та справляючи поїзди в спасівку на санках. Шляхта наче забулась про битви та військові справи. Гульня без міри, вино, танці, гультяйство, залицання, п'янство, розсипання грошей — стало неначе поважним ділом для усієї шляхти, од найбагатішого магната до найдрібнішого дідича. Про козаків і татар шляхта неначе й забулась.

Татари добре знали, що козаки побиті й розігнані по селах, що реєстрових козаків зосталось дуже мало, знали, що вже не було кому стерегти границі од степів. Через рік після того, як Вишневецький перебрався в своє завсідне житло в Лубни, 1640 року зимою несподівано велика сила татар напала на Україну й на Московське царство. Татари кинулись на Поросся, на Корсун, влетіли в Лубенщину, забігли в Московське царство, забрали сто тисяч людей, забрали силу товару та коней і погнали в Крим. Багато Єремійних сіл попалили й сплюндрували татари.

Впала козацька сила, не стало й оборони і для української границі, і для самої Польщі.

Але Єремії Вишневецькому не в думці були татари. Він хапав землі, хапав маєтності, де тільки можна було хапати. Збирав гроші й заводив велику силу двірського війська, щоб стати найвище за всіх магнатів і верховодити над панамі на всю Польщу, Литву й Україну.

В той час і інші польські магнати захоплювали собі землі в полтавських вольних степах, а потім випрошували, а часом і вимагали в короля привілейні грамоти на ті маєтності. Вони вважали на короля Владислава тільки як на короля, потрібного для їх задля того, щоб він роздавав їм староства та затверджував за ними вольні землі своїми грамотами.

Єремія захопив Хорольщину, котру вже давно королі подарували Станіславі Жолкевському, і вже там хазяйнував. Несподівано старости заповістили Єремії, що Олександр Конєцпольський вже оселився в Гадячі, вже господарює на всіх гадяцьких землях. Єремія стривожився.

Вишневецький під приводом своїх старостів послав до Гадяча своє військо. Військо несподівано напало на Гадяч і обгорнуло його навкруги, неначе вороже місто. Невеликий палац, стайні, загороди, надвірні хати запалали разом і згоріли в одну годину. Лубенські старости зігнали з села хлопів з плугами, звеліли виорати увесь двір, усю оселю, де стояло забудування Конєцпольського, й засіяли житом. Єремія зараз посадив своїх старостів на господарство в Хоролі та в Гадячі.

Вигнавши одного сусіда з Посулля, Єремія зараз напався на другого. Король оддав Ромни своєму приятелєві Адамові Казановському. Але Вишневецький вважав на Ромни як на Посулля, належаче до його маєтностей. В той час в Лубнах пішла чутка, що Казановський помер. Не вважаючи на волю королівську, Єремія зараз послав вчинити заїзд на Ромни. Заїзд вчинив в

Ромнах те саме, що в Гадячі.

Магнати у Варшаві підняли гвалт, що Єремія свавільно хапає та присвоює собі чужі маєтності. Казановський зараз розпочав позов на Єремію.

За свавольні вчинки король засудив Єремію «на баніцію», себто на вигнання з Польщі.

— Ну, не заподіє мені король лиха! — крикнув Вишневецький до Гризельди. — Хто насмілиться вигнати князя Вишневецького з Польщі та з України? Ще не родився на світ той, хто мав би силу вигнати за границю князя Вишневецького. Я мабуть швидше випру самого короля з Польщі вкупі з його улюблеником Казановським.

Саме в той час збиралися сеймики, щоб вибирати посланців до варшавського сейму. Вишневецький приїхав до Луцька на сеймик, справляв для дрібної шляхти бенкети, поїв та підкупував панків і видував у шляхтичів такий наказ для своїх посланців у Варшаву, що сеймик дає право своїм посланцям встоювати за право Вишневецького на Ромни. Сеймик вибрав самого ж таки Вишневецького за посланця од волинської шляхти у варшавський сейм. Не вважаючи на те, що Єремія був вже засуджений на вигнання, він прибув до Варшави як сеймовий посол, неначе задля того, щоб насміятись з короля. Король добре знав, що Єремія буде стояти проти його на сеймі й «зірве сейм», як тільки король не верне йому Ромнів. І справді, король зняв з Єремії баніцію й вернув йому Ромни, тільки присудив Єремії заплатити Казановському сто тисяч злотих.

Забравши Ромни, Єремія думав вдержати й Гадяч і потоптати своїми магнатськими ногами усякий закон, усяке право. Магнати в ті часи дійшли до такої сили, так забрали в руки короля, що король, давши грамоту на скарбові маєтності одному панові, часом мусив одбирати ту грамоту в його й давати маєтності другому, дужчому й багатішому магнатові.

Конецпольський подав позов у суд на Вишневецького, так само як і Казановський. Варшавський сейм покликав Вишневецького на суд, але Вишневецький заповістив, що він нездужає й з тієї причини не може прибути на сейм. Через рік знов зібрався сейм, знов покликали Єремію на суд. Конецпольський вимагав у Єремії, щоб він присягнув, що був і справді тоді слабий.

— Покажу ж я і сеймові, й швагрові, який я слабкий, — сказав Єремія і, прибувши на Волинь, зібрав чотири тисячі свого війська й поїхав до Варшави.

Тільки що пани засіли в сеймі, Єремія обступив з військом сеймову «ізбу» і, розлютований, крикнув до сеймовиків: «Як не присудите мені Гадяча й Хорола, то я дамся вам взнаки: я порубаю на шматки і Конецпольського, і усіх панів, що встоюватимуть за його, й самого короля».

Єремія крикнув ці слова, махнув кривою шаблею, посварився на сеймових посланців і вискочив з сейма, як навіжений. Пани загомоніли. Король сполохався. Усі знали, що Єремії нема впину, нема закону, нема права, коли він розлютується: усі були добре відомі тому, що навісний Єремія може вчинити здорову зам'ятню та збити бучу зо зла й зопалу через свої палкі й нездержливі норози. Король і сенатори ублагали Конецпольського хоч не вимагати в Єремії присяги, доки він вийде з військом з Варшави. Єремії обіцяли переглянути позов Конецпольського на окремному суді. Але згодом суд все-таки дав такий присуд, щоб Єремія вернув Конецпольському і Гадяч, і навіть Хорол, як належачий з давніх-давен до скарбових королівських земель, а не до Посулля князів Вишневецьких.

Од того часу пани й король зненавиділи Вишневецького за його гордовитість і нахабність. Король почав задрівати Єремію, чи не має він часом на думці одбити його рід од польської корони і його самого скинути з престолу.

Гордий з панами та магнатами, Єремія не гордував з тими панками, що були менші за його і корились йому. З тими панками, що йому корились, запобігали його ласки, кланялись йому, Єремія ставив себе запанібрата. Єремія часто їздив до своїх управителів на хрестини, навіть держав до хреста їх дітей, їздив на похорон одного свого управителя Закревського, з своїми

жовнірами обходився просто, був дуже ласкавий до їх. Магнати ненавиділи його, а дрібна шляхта й військо любили його.

Раз в кінці літа Єремія й Гризельда, перебуваючи в Лохвиці, поїхали в Сенчу до одного свого управителя Суфщинського на хрестини. Суфщинський просив князя Єремію в куми. Гризельда поїхала з Єремією з нудьги, щоб розважити себе. Поприїжджали на хрестини деякі Єремійні управителі й дрібні шляхтичі, і католики, і православні. Гості стояли коло порога й шулились перед таким значним кумом, неначе поприміпали до стіни та до дверей.

Єремія та Гризельда сиділи на старосвітській високій канапі, закритій злинялим недорогим килимом. З другої кімнати вийшла породілля, бліда та схудла після родива, і привітала високих гостей. Вона була православної віри, але чоловік її був поляк і католик. Він звелів охрестити дитину на католицьку віру. Привітавшись до високого кума, господиня сіла на стільці. Тоді Єремія сам попросив шляхтичів сідати. Гості посідали рядочками на довгих простих ослонах. З дверей виглянуло кілька жіночих голів, щоб подивитись на князя й княгиню. Управителева оселя була давня, заведена ще за Єремійного батька Михайла. Стара хата вже осіла, увійшла в землю й перехнябилась на один бік. В малесенькі віконечка заглядав старий та густий, як ліс, садок. Сволоки в низеньких кімнатках неначе понависали над головами гостей. Ця стара оселя чогось нагадала Єремії старий батьківський палац в Києві та в Вишневці. Перед його очима виникла, ніби з туману, схудла та бліда постать його матері Раїни в київському палаці, тоді як вона виряджала його в далеку дорогу. Але ці згадки молодих літ тільки на одну мить майнули й згасли, як у тумані. Черстве князеве серце не потеплішало од тих дитячих згадок.

Незабаром з Лубен приїхав старий ксьондз чернець, білявий, лисий та сіроокий. Куми стали перед столом. Винесли дитину і старий ксьондз перехрестив її, взяв на руки і подав Єремії. Шляхтичі стали позад кумів. Ксьондз розпочав хрестити дитину. В одчинених дверях стовпились жінки й старі баби сусіди, запрошені Суфщинською на хрестини. Між ними були й жінки прибувших на хрестини шляхтичів, були й козачки. Позад їх з-за плечей визирали наймички та усяка челядь.

Єремія скося поглянув на той жіночий натовп в дверях. На самому порозі стояла вже немолода жінка в намітці, в шовковій юбці й в плахті, а позад неї серед усяких наміток та хусток виглядала молода козачка незвичайної краси. Та красуня була молоденька удова Тодозя Світайлівна, а поперед неї стояла її тітка Мавра. Жінки дуже пильно оглядали Гризельду, зиркали очима на Єремію, роздивлялись на гостей з великою цікавістю. Очі з дверей зорили та бігали по світлиці, по гостях, примічали усякі дріб'язки, розглядали, які в князя очі, які в княгині брови, як вона була убрана, які в кого вуса, чи довгі, чи короткі. Все це вони примічали і неначе записували в довгі записи, щоб потім читати з їх ці новинки своїм кумам та сусідам тиждень, місяць, а то й рік.

Єремія зирнув орлиними гострими очима на той жіночий натовп. І його очі якось несамохіть впали на Тодозю Світайлівну, впали й спинились. Він примітив лице біле, неначе виточене з слонової кості різцем якогось великого майстра, а на круглomu чолі високі брови, а під бровами такі пишні карі ясні очі, яких Єремія ще нігде не бачив на своєму віку. Повненькі уста були випнуті й обведені так виразно, так гарно, неначе вони були намальовані. На шиї червоніли разки доброго намиста та блищали золоті дукачі. Чорний горсет неначе влип в тонкий стан і спадав на ясну шовкову квітчасту плахту. На білому чолі лиснів пружок од парчевого очіпка, що висунувся з-під білої низенької намітки.

Єремія вирячив очі на Тодозю, неначе вглядів якесь диво. Тодозя почувила, що його чорні гострі очі неначе різнули її по душі: різнули якось неприємно, ніби погляд хижого недоброго чоловіка. Вона одхилила голову за широкі плечі та за намітку своєї тітки Маври, бо не видержала того гострого блискучого погляду.

«Господи, які в його гарні, аж чорні, але й страшні очі, — подумала Тодозя. — Цей князь не дивиться, а буцім тебе ріже очима, як ножем».

Але цікавій Тодозі знов заманулось глянути на ті очі, що ріжуть, мов ножем. Вона не втерпіла, висунула голову з-за тітчиних плечей і знов зирнула на смуглявий Єремійн вид. Єремія став поважний. Він спустив віка з довгими чорними віями і неначе думу думав. Але незабаром віка в одну мить розплющились, піднялися вгору, й знов на Тодозине лице впали пекучі гарячі очі. Вона не видержала того погляду і знов одхилила голову за тітчину намітку.

«Та й красуня ж ото стоїть в дверях! Які в неї пишні очі, неначе аж лащатся до серця, аж гладять по душі шовком. Певно якась козачка. Аж треба буде довідатись, хто вона така. Яка краса! Які уста, неначе калина в зеленому листі! Яке личко делікатне, неначе в якоїсь королівни. Це якась перлина, що випадком закотилась в ці пущі, в це бескеття».

І Єремія почував, що не може одвести очей од тієї перлини, неначе перед його очима з'явилося яесь невидане й нечуване диво, неначе з раю прилинув херувим з нетутешньою красою.

А в кімнатах було тихо-тихо. Усі стояли непорушне, неначе подобі людей, вироблені з каменя. Один ксьондз тихо бубонів молитви, вряди-годи ворушивсь і наводив на всіх ще більший спокій, ще більшу непорушність та ніби скаменілість своїм рівним голосом. Єремія не зводив очей в пишного личка гарної козачки. В йому запалилось серце одразу, неначе якимись чарами. Тепер тільки він постеріг, що й досі ще не любив щирим коханням нікого, навіть Гризельди. В його дужій залізній вроді неначе спануло одразу полум'я, як це буває в дуже палких, але міцних і жорстоких на серце людей.

Тодозя вже оговталась з гострим позиром Єремійних очей і оглядала його з цікавістю молодої удови, оглядала його невисоку, сухорляву, але широкоплечу постать, його довгобразий вид з випнутим, круглим високим чолом, облямованим навкруги стрімкими чорними, буцім трохи посіченими кучерями.

«Диво та й годі! Чи князь гарний, чи чудний на виду, чи він страшний, цього я ніяк не вгадаю; аж треба буде в тітки Маври спитати», — думала Тодозя, придивляючись до князя.

А тим часом Єремія зирнув на Гризельду, що стояла коло самісіньких дверей в кімнату, зирнув на Тодозю, котра ніби шулилась позад неї коло одвірка. І Гризельда здалась йому негарною, навіть простою на обличчя, з грубими бровами, навіть остаркуватою.

Ксьондз скінчив молитви. Єремія оддав дитину кумі, поклавши на дитину «на повивач» жменю червінців. Усі гості в світлиці заворушились, неначе несподівано ожили кам'яні подобі людей і заворушились. Гризельда попросила несміливих шляхтянок та козачок сідати. Жінки посідали рядочком на ослоні і стиснули себе, неначе в тісної баби грали. Єремія та ксьондз сіли на канані. Гризельда почала балакати з декотрими жінками. Шляхтянки на велику силу ледве насмілювались обзиватись словом до княгині на її усякі запитання.

— А ти чия, молода молодиче? Чи шляхтянка, чи городянка з Лубен? — спитав Єремія в Тодозі.

— А чия ж я? Світайлова! — сміливо обізвалась говорюча Тодозя.

— А хто ж то Світайло? Я щось не чув в Лубнах ні про якого Світайла, — сказав Єремія.

— Не чув, князю, бо мого Світайла вже й на світі нема; то й не диво, що ти про нього не чув.

— А де ж він дівся? — спитала Гризельда, осміхаючись, що Тодозя одмовляла князеві й надто вже сміливо, і ніби трохи жартовливо.

— Мій Світайло поліг в битві, — сказала Тодозя. — Він козакував.

— То ти козачка? — спитав Єремія. — Може то я і вбив твого Світайла десь під Лукомлем або над Старицею, коли він був там з Остриницею або з Гунею?

— Ні, ясновельможний князю, не княжа рука його вбила: він був реєстровий козак, його вбили татари тоді, як набігли на Посулля та Поросся, а я осталась удовою й живу при братові та

при тітці в Лубнах, — сказала Тодозя.

— То ти лубенська? — спитав Єремія.

— Ми живемо в Лубнах; маємо там леваду й хату, — обізвалась Мавра.

— Щось ви мені невтямки, хоч я знаю багато людей в Лубнах, — сказав Єремія.

— Бо ми маленькі люді, то тим вашій милості, князю, і не далися втямки, — сказала Тодозя й засміялась.

Її верхня губа, трошечки більша за спідню, піднялася вгору, і з-під неї блиснули чудові дрібні білі зубки. На повних щоках мигнули ямочки і знов сховались.

«Ну та й пишна ж ця молода удова! гарна, як говорить, гарна, як мовчить, а ще краща, як засміється!» — подумав Єремія й почував, що його обіймає якийсь огонь, приливає до серця й запалює душу, запалює раптово, як суху соломку влітку у велику спеку запалює пожежа. Йому одразу заманулось обняти той тонкий стан і цілувати повненькі червоні уста, цілувати без міри, без кінця чорні високі брови і пишні карі очі. Єремія почервонів. Його чорні очі зайнялися й блиснули, як у хижого вовка в той час, як він кидається на ягницю.

Увійшов господар, а за ним вступили наймички і почали ставити столи та застеляти їх скатертями для обіду. Жінки підвелися з ослона разом в одну мить і вийшли в кімнату, неначе їм хтось скомандував виходити.

— Куди ж це ви йдете? Сідайте з нами обідати, бо мені самій без жіноцтва буде й ніяково, і нудьга мене братиме за столом, — сказала Гризельда.

— Сядемо з вашою милостю, ясновельможна княгине, і розважатимемо, як господиня скаже, а як не звелить господиня, то ми обідатимемо будлі-де, хоч і в садку під яблунями просто неба на землі, — обізвалась з-за дверей весела Тодозя.

— Отже ж ти, Тодозю, навела мене на думку, що тепер в садку краще обідати, ніж в хаті. В світлиці стало надто вже душно. Звели, пані господине, повиносити столи в садок. Оттам сядемо за столи в затінку в холодочку під старими яблунями, — промовила Гризельда до господині.

— Коли княгиня цього бажає, то й справді ходім обідати в садок, — сказав Єремія.

В низенькій світлиці стало душно. Товстий ксьондз все втирав піт на лобі рукавом сутани. Гладкі шляхтичі та старости почервоніли і аж сопли од духоти. Зачувши загад од Гризельди, вони повставали з лавок, в одну мить повиносили столи в садок за хату на причілок і поставили під старими віковичними яблунями. Надворі було не так душно, як у світлиці, легенький вітрець повівав, неначе подихував од заходу і шелестів листом. Господар попросив сідати князя й княгиню за столи. Гризельда посадила поруч з собою Мавру, а проти себе її небогу Тодозю. Дрібні шляхтичі посідали насупроти князя й княгині. Єремія балакав з своїми управителями та старостами про господарство, про нові осади то над Сулою, то над Удаєм. Шляхтичі спочатку вели розмову несміливо, але потім згодом, випивши по чарці — по другій, набрались сміливості, стали балакати голосно й поводитись з князем запанібрата. Кожний шляхтич в душі та в думці вважав на себе, як на рівню князеві.

— Як же ти, Мавро, господарюєш з своєю небогою, коли у вас обох чоловіків нема? — спитала в тітки Гризельда.

— Є в нас господар, мій брат Панас, хоч цей господар ще молодий і нежонатий, — сказала Тодозя.

— Та й цього господаря нема тепер вдома: десь поїхав за Дніпро, — обізвалась Мавра.

— Ми вдвох з тіткою справимось таки за одного чоловіка: тітка коло худоби, а я коло коней; тітка діжу місить, а я обід готую. Тітка корови доїть, а я жену коні до води, часом тітка коло роботи, а я вивернусь боком та лежу. Скласти докупи дві жінки, то з їх і вийде або один, або півтора поганеньких чоловіка. Оттак якось і живемо на світі, — сказала Тодозя.

— Чи достачає ж вам левада хліба? — спитав Єремія.

— А чом же! Хвалить бога, є що їсти. Нам з тіткою небагато й треба, ми їмо потрошку: тітка за обідом з'їсть горщик вареної бараболі, а я вкладу в копи макітерку вареників, то нам і не багато треба, та так якось удови і перебиваються, — сказала Тодозя й зареготалась.

— Та то Тодозя вигадує вигадки, бо весела на вдачу. Так вже їй бог дав: а в нас, хвалить бога, є й корівки, є доволі й молока й сира. І хліб в нас довільний, бо в нас держава давня: та, що над Сулою левада, то таки наша батьківщина й дідизна. Ми з давнього козацького роду, — сказала Мавра.

Єремія насупив брови і почав крутити довгого чорного вуса. Згадка про козаків, про їх дідизну, очевидячки, була йому неприємна. Він почав заздрівати, що жінка й небога великі прихильниці козаків.

— А ти ж, Тодозю, дуже плакала, як татари вбили твого чоловіка? — спитав Єремія.

— Поплакала та й забула. Не вік же вічний мені сльози лити, бо сльозами не вернеш нікого з того світу. Колись плакала, а тепер вже й од смішків не цураюся, бо я зроду весела на вдачу.

— Погано зробила, що й тоді плакала: за козаками не варт плакати, бо вони спротивились та пішли на суперечку з шляхтичами, — обізвався один вусатий панок.

— Чи спротивились, чи ні, це вже до нас, бабів, не стосується, бо баби на сейми не їздять і на війну не ходять, — сказала Тодозя.

— А ти б поїхала на сейм? — спитав Єремія й засміявся.

— Атож! якби тільки мене пустили туди, то й пішки пішла б, не те що поїхала б, та тільки горенько, що нас туди не просять, — сказала Тодозя.

Шляхтичі пили й гомоніли. Вони й забулись, що за столом сидять князь та княгиня. Вітер шелестів листом, гойдав гіллям, але шум та гомін перемагав і заглушував той шелест листу. В кінці обіду баба-повитуха винесла на одній тарілці жбан варенухи, а на другій — купу пучків з червоної калини та з васильків. Вона налила два кубки варенухи і подала поперед усього князеві та княгині, поклавши на тарілку два найбільші пучки калини та квіток. Єремія й Гризельда кинули на тарілку по золотому талюрові й взяли кубки. Баба поклонилась їм у пояс і обнесла усіх гостей кубками варенухи та подавала пучки калини. Гості кидали бабі на тарілку хто по золотому, хто по п'ятаку, хто й по шагу.

Довго сиділи гості за столами. Очевидячки, їм не хотілось вставати з-за столів, де над головами шуміли яблуні, а вітер повівав прохолодою. Вже надворі сутеніло, вже й череда прибігла з поля, а гості все сиділи, балакали та попивали варенуху, заїдаючи обід маківниками, яблуками та грушами.

— Чи ти пак, Тодозю, вмієш килими ткати? — спиталась в Тодозі Гризельда.

— Атож! Ще б пак не вміла, — сказала Тодозя.

— В мене покоївки челядниці розпочали ткати здоровий килим, та ми йому ніяк ладу не дамо. Козачки до цього діла здатні, ще й дуже здатні. Може б ти прийшла до мене та допомогла мені хоч порадою в цій делікатній роботі, — сказала Гризельда.

— А чом же! То й прийду й допоможу не тільки порадою, а й руками, коли я там потрібна. А може буду так потрібна, як п'яте колесо в возі. Там вже, ясновельможна княгине, самі побачите, — сказала Тодозя.

Сонце стояло на заході, було вже наготові впасти десь у степах і сховатись в зеленій траві. Шляхтичі все пили і голосно балакали. Гризельда встала з-за стола й подякувала господині за обід. Слідком за нею встали й жінки. Гризельда пішла по садку на прогуляння, а за нею пішло усе жіноцтво. Єремія не зводив очей з Тодозі. Вона неначе причарувала його якимись чарами, його позир слідкував за нею, доки манячила через рідке гілля її червона запаска та квітчаста плахта, доки біліла крізь зелений лист її тонка намітка.

«Це якась чарівниця. Чимсь вона мене чарує, коли я не можу одвести од неї очей, — подумав

Єремія, — і голос у неї дивний, дзвінкий, як струна, і очі пишні, аж голова од їх морочиться. Це така краса, якої мені ніколи на віку не доводилось бачити».

І Єремія почував, що якась сила тягла його слідком за Тодозею, тягла його, як він дивився через рідке гілля на її височеньку рівну постать, як ловив очима мигаючі червонясті та білі хвильки світа од її убору. Він ледве всидів на ослоні, ледве вдержався, щоб не побігти слідком за Тодозею, не засісти в гушавині й не кинутись на неї, як кидається вовк на ягницю, але він знав, що з нею гуляє Гризельда.

— Ну та й гарна ж оця Тодозя, враг її матері! — не втерпів і якось несамохіть прохопився Єремія.

— Це якесь диво, а не молодиця, — обізвався пан Суфщинський.

— Гарна, як писанка, дідько б її взяв, — промовив Єремія.

— Схочете, князю, то вона буде ваша, — сказав один управитель, — тільки дайте нам загад, то ми вчинимо княжу волю, і Тодозя буде ваша.

— Цур їй! Не зачіпайте її, — сказав Єремія, не дуже охочий до жіноцтва по своїй вдачі.

Але це так тільки говорилося. Єремія почував, що Тодозя стала задля його потрібна, як повітря, без котрого не можна ні дихати, ні животіти.

«Вона буде моя, повинна бути моєю, хоч би мені довелось змести з землі й її хату, і її оселю, і тітку Мавру, і брата, хоч би довелось кров'ю залити її леваду», — думав Єремія, стискаючи кулаки од огню, що наливав його серце.

Сонце впало десь в степу, неначе золота птиця пірнула в зелену траву. Густа тінь лягла під яблунями. А гості усе сиділи та пили. Господиня звеліла принести на столи світло і подавати вечерю. Гризельда, нагулявшись з жінками, знов вернулась з ними до столу. Тодозя сіла проти Єремії. Вона примітила, що в князя очі горять і блищать, неначе дві жарини, примітила, що ті очі впились п'явками в її очі. Вона вгадала, що не вино та варенуха запалили ті очі, бо князь не пив вина. Вона вгадала, що то її краса запалила ті страшні й гарні чорні очі, запалила небезпечним для неї огнем. Молодій удові стало чогось так страшно, неначе коло неї десь недалечке, десь в гушавині яблунь заворушилась нечиста сила, втирила в неї свої страшні баньки й насторочилась або згубити її з світу, або заподіяти якесь велике лихо.

«Ой лякає мене цей князь своїми чорними очима, лякає мене страшним поглядом, неначе хоче кинутись на мене, як кидався в битвах на козаків. І навіщо було мені їхати на ці хрестини? Ой не добро віщують його страшні й пишні очі!»

Тодозя почувала якусь тривогу в душі, яку певно відчувають серни, коли углядають рушницю вловчого, націлену на їх серце.

Господиня звеліла подавати на столи вечерю. Не вважаючи на те, що обід був багатий і тривний, гості з жадобою кинулись на печеню з дикої кози, наче вовки, аж кісточки хрущали. Собаки збіглися з усієї економії і, посідавши недалечке од стола, дивились на гостей жадібними очима та ловили зубами кістки, що гості шпурляли на їх гурт. Після вечері знов принесли горілки та жбани меду й варенухи. Гості пили, доки зовсім не попились усі, окрім одного князя Вишневецького. Він встав з-за стола тверезісінький.

Надворі схопився вітер. Яблуні загойдали гілками, неначе затріпотіли й замахали руками. На стіл посипались яблука і влучали гостей то по голові, то по руках. Одне яблуко потрапило в жбан з медом, і бризки розсипались по скатерті.

— Час би вже й на одпочинок. Ніч темна, ще й вітер схопився. Ми, пані Суфщинська, переночуємо в тебе, — сказала Гризельда.

— То й переночуйте і справді. До Прилуки дорога погана й небезпечна. Я вашій ясновельможності, княгине, постелю постіль в світлиці, — сказала Суфщинська.

— А я приляжу та передрімаю недовгу ніченьку оттутечки на тапчані, — промовив Єремія,

вставши з-за стола й подякувавши за хліб за сіль господареві та господині.

Шляхтичі, п'яні, як осіння ніч, насилу доплентались до повітки і попадали хто на сіно, хто на соломку, а хто просто долі. Жіноцтво полягало покотом долі в кімнаті господині.

Єремія ліг на тапчані, але довго не міг заснути. Перед його очима манячіла чудова рівна Тодозина постать, неначе яке диво, котре одганяло сон од його очей. Він заплющив очі й все-таки неначе бачив пишні виразні червоні уста. Ті уста ніби осміхались, розтулювались, а з-під повної верхньої губи блищали рівні білі зубки і дражнили його, і сміялись з його, що він, ясновельможний князь, мусить задивлятися на ті уста.

Єремія повернувся на другий бік, розплющив очі, а перед ним, неначе серед темної горниці, знов блиснули такі пишні палкі очі, про які тільки в казках розказують, а за очима знов мигнули білі-білі зубки, неначе перли, а там далі, десь коло другого засторонка неначе стала перед його очима уся постать гарної козачки в червоному намисті. Он блищать на шиї золоті дукачі, ондечки червоніє картата плахта, он стоїть вона сама й дивиться на його, і дратує його своїми очима, своїм посміхом.

Єремія підвівся й сів на килимі, йому раптом схотілось обняти той тонкий стан, пригорнути до серця ту чаруючу постать.

Кохання неначе одразу запалило усе його сухорляве тіло. Голова стала гаряча. Серце кидалось, неначе пташка тріпала крильцями в клітці. Він був ладен бігти до хати, застукати у віконце, викликати Тодозю до себе. Але в світлиці опочивала Гризельда...

Єремія знов упав на ліжку й закутався укривалом з головою, щоб сховатись од того чарівного виду, а те пишне диво знов не давало йому спати, одгонило дрімоту од очей. Єремія силкувався думати про свої походи, про свої битви з козаками, уявляв собі, як він ввірвався в козацький табір, як кришив козаків шаблею, як лилася аж дзюрчала людська кров. Він сподівався, що ті улюблені згадки, ті улюблені картини битв вгамують гаряче серце, затуплять пишний Тодозин вид. Але в його думках серед того крику і стогону, серед блискучих кривих щабель знов виникав пишний образ з червоними калиновими устами, з палкими чорними очима, а над очима чорніли чорні високі, ніби оксамитові брови.

— Боже мій! Що це зо мною сталося? Невже й ті образи людського бойовища, ті пролиті мною калюжі людської крові не заллють тієї пишної жіночої краси! Це чари! Це певно якась чарівниця, що причарувала моє серце чимсь непереможним, чимсь страшним. Не маю сили, не маю змоги вгамувати своє серце.

Єремія почав сердитись на ті настирливі мрії, а мари лізли в голову силоміць, неначе дужі вороги йшли на приступ, вривались в твердиню, лізли на вали, ламали частокіл і безупинно наступали, все далі та далі, не оступаючись назад ні на один ступінь. Єремія лягав горлиць, перекидався то на один бік, то на другий, йому стало душно, неначе він лежав в дуже натопленій хаті. Він розкривсь, скотив ногами укривало, заплющив очі. А пишна мана все манячіла перед його очима й на одну хвилину не давала йому спокою.

«Це якась нечиста сила наважилась мучити мою душу, намоглася нівечити моє серце цілу ніченьку. Це напався на мене якийсь ворог, і битися з ним не маю сили, і нема чим побити його й оборонитись».

Вже в глупу ніч соннота найшла на Єреміні очі. Але то не був сон міцний та здоровий, що зміцнює тіло й підсвіжує душу. Єремія дрімив дрімотою важкого досвіта і як тільки почало на світ благословитись, він схопився й вийшов з горниці. Він був добрий господар. Йому спало на думку піти та оглядіти фольварк: подивитись на табуни коней, на товар у загородах, на отари овець в кошарах.

Надворі тільки що починало розвиднюватись. Уся оселя стояла, ніби замерша. Усе спало в оселі. Ніде не було чути ні найменшого гуку, ні шелесту. Навіть собаки дрімали, поскручувались

на соломі, ніби калачі, і лежали, неначе мертві. Єремія одійшов за тік і заглянув в здорову загороду. Воли лежали суспіль, неначе розкидані здорові камінюки, і ремигали, ніби спросоння. Здоровий табун коней пасся за загородою. Коні вгляділи чоловіка й насторочили вуха. Єремія задивився на табун степових здорових коней, але згодом почув, що й коні не цікавлять його. В його з думки не сходив чудовий Тодозин вид.

«Що це зо мною сталося? Що це зо мною діється? Тнуть моє серце оті очі, неначе стріли, неначе обступили мене кругом татари й сиплють стрілами на мене, і не дають мені спокою. Пху на твої пишні очі, на твої чорні брови, лукава молодице!»

А очі усе дражнили його, усе миготіли перед ним, неначе зорі темної ночі. Єремія почав сердитись та лаятись.

«Коли б швидше вставали жінки. Хоч би подивився на ті прокляті очі, на ті каторжні брови; може б мені полегло на серці», — подумав Єремія, вертаючись проз садок.

Єремія дуже стривожив і Тодозю за столом своїми чорними очима. Вона вгадала, що князь недурно так пильно придивлявся на неї й не зводив з неї очей цілісінський вечір. Тодозю лякали ті страшні очі й тривожили. Вона лягла спати, а сон її не брав. В хаті було душно. Важке й гаряче повітря душило її, неначе руками за шию. А князів гострий погляд усе манячів у неї в очах і не давав їй заснути. Вона тричі перехрестилась і почала нишком молитись богу, але й молитва не йшла їй на думку. Страшні очі неначе зорили десь по кімнаті й все дивились на неї, ніби жалили її, неначе сердиті бджоли, і все одганяли сон од її очей.

«Це якась чортяча спокуса наводить на мене ману; це не князь, а певно сам сатана, коли він так тривожить мою душу», — думала Тодозя й схопилася з місця.

Важкий дух в хаті забивав дух, давив її в грудях так, що й дихати було важко. Тодозя накинула на плечі жупан, вийшла в садок.

Тричі перехрестившись на схід сонця, Тодозя почала промовляти молитви. Але вона швидко зауважила, що промовляє молитви тільки устами, що молитва не доходить до серця. Якась ніби сила не пускала молитви в душу, заступала їй стежку до серця. І стривожене серце не могло заспокоїтись.

— І збави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство й сила... — домолювалась Тодозя, але їй знов заважали домолить гострі палкі Єремїїні очі, неначе вони визирали десь з-поміж гілля яблуні, знов ніби вигулькнув Єремїїн смуглявий вид з-поміж листя й запаморочив їй тямю. Їй на думку несамохїть спадав мужній, бадьористий князів вид, його жвавїсть в рухах, рівна сухорлява й мужня постать. І вона почувала, що ті гострі чорні очі чомусь ніби припали їй до вподоби.

«Боже мій милий! Що це зо мною сталося? Чому молитва не йде мені на думку? Може це нечиста сила спокушає мене. Щось нечисте, нахабне було в князевих гострих очах... Оце нахаба! Оце яка халепа трапилась от тутечки!» — вертілась в Тодозі думка, мішаючись з словами святих молитов.

Никаючи по дворі, йдучи коло садка, Єремія вглядів проти білого причілку якусь темну постать і стиха спитав: — Хто то там стоїть? Чого тобі тут треба? Тодозя мовчала. Вона не впізнала князя.

— Хто то такий? Чи то ви, господине? — спитав князь вдруге.

— Ні, це я, — тихо обізвалась Тодозя.

— Хто ж ти така? Як тебе на ймення? — спитав Єремія й почав наближатись помаленьку до Тодозі.

Тодозя впізнала князя, жажнулась і ніби охолола. Єремія, очевидячки, зацікавився дізнатись, хто то стовбиче під хатою. Він приступив до Тодозі й впізнав її.

— Це ти, Світайлихо? — спитав князь стиха.

— Та я ж! — через силу обізвалась Тодозя.

— Чого це ти так рано встала? — спитав князь.

— Бо я звикла... дуже рано вставати. В покоях така духота, що й сон в мене одібрала, — нишком говорила Тодозя, неначе вона шепотіла на вухо князеві.

— Ця духота й од мене одібрала сон. І я цю ніч спав — як не спав. Але не одна духота не давала мені спати. Твої очі, сотничихо, одібрали од мене сон. Я злий оце на твої очі.

— Мої очі нікому ніколи не шкодили й нікому не пошкодять, ясновельможний князю! Ви певно жартуєте або й глузуєте з мене, — говорила Тодозя, а тим часом почувала, що в неї затрусилась руки й ноги, неначе вона сподівалась чогось дуже небезпечного од князя. Вона злякалась князя й якось несвідомо оступилась од причілка за яблуню. Єремія пішов слідком за нею.

— Не оступайсь од мене. Не бійся мене. Я ж тобі не заподію лиха, — тихо сказав Єремія.

Тодозя підвела очі й липнула ними на Єремію. На сході вже лисніло небо. Проти сходу залисніли Єремійні очі. Тодозя вловила той страшний блиск і ще більше заметушилась. В неї блискавкою майнула думка тікати, але природжена гордовитість і почування своєї шаноби вдержало її на місці. Вона наважилась стояти і слухати князя, що він казатиме їй.

— Не бійся мене й не тікай од мене. Маю щось тобі сказати. Твої пишні очі одібрали в мене сон цієї ночі. В твоїх очах певно є якась сила, якісь чари. Ніхто мене не чарував так очима на моєму віку, як ти мене вчора причарувала, — тихо шепотів князь.

Тодозя примітила, що його тихий голос затрусивсь на останніх словах.

— Я, князю, не чарівниця й, хвалить бога, нікому не нашкодила будлі-якими чарами, — ще тихше обізвалась Тодозя.

— Ні! ти чарівниця! Жодні жіноцькі очі ніколи ще не мали надо мною такої сили, як твої. А хіба ж я мало бачив тих пишних очей на своєму віку! Ти вчора кинула неначе іскру на мене, як на сухі лляні пачоси. І одразу в мене спахнуло полум'я.

— То, князю, певно ви такий на вдачу. Це не чари мої. Я тутечки ні в чому не винна, — сказала Тодозя.

Тодозя своєю жіночою вродою та почуванням вгадала, що в князя була й справді вдача незвичайно палка, нервова, навіть психопатична, не здатна до поміркування, до людської міри як в марнуванні грошей ради пихи перед польськими випещеними магнатами, так і в жорстокості й... у коханні. Холодна, рівна поміркованість не була властива його палкій, нервовій вдачі. Його вдача була гаряча, як присок, палка, як порох, і часом спахувала, як порох.

— Ой то чари, чари твої, сотничихо! Я вчора чомусь не міг одвести очей од твоїх червоних уст, од твоїх високих брів. Не сила моя, не воля моя — тебе не кохати, — тихесенько промовив Єремія.

Обережна Тодозя зирнула на дві вікні причілка. Маленькі віконечка чорніли на білій стіні, неначе заслонені чорним оксамитом. Ніде не було чути ні найменшого шелесту. Все в покоях і в оселі спало, неначе вимерло.

Єремія несподівано вхопив Тодозю за руки й стиснув своїми гарячими сухорлявими пальцями, неначе залізними давильцями. Тодозя ледве витерпіла й трохи не крикнула.

— Князю, голубоньку сизий! Та про мене ж піде опорока в Лубнах поміж козаками. Не вводьте надаремно мене, удову, в славу! — почала благати князя Тодозя, відчуваючи, що огонь в руках князя, пал його кохання ніби пошестю пішов в її серце. Ласкаві слова благання ще більше роздратували князя, неначе підкинули вогню.

— От бачиш! Ти мене назвала голубоньком та лебедоньком. Ти мене кохасш? Еге? Правда, кохасш, та не хочеш сказати? — шепотів якось навіжено Єремія й все не пускав її рук та наближавсь своїм видом до її вида.

Тодозя почувала гарячий дух од його вида й одхилилась. Але Єремія вхопив її за плечі й

почав навіжено цілувати в уста, в чоло, в брови, а потім пригорнув до себе й ніби зомлів, похиливши голову на її плече.

Цей нахабний вчинок Єремійн збурило Тодозю і образив її; Тодозя раптом висмикнула свої руки, випручалась і ще далі оступилась за яблуню, неначе закуталась в густе зелене гілля. Єремія наздогнав її й знов вхопив за руку.

— Кохай мене до живоття, до самої смерті! Мене і нікого більше, — вже не зашепотів, а неначе зашипів князь, як жар, поприсканий окропом.

— Не можу! не буду! Пустіть мене, князю. Не вводьте мене в славу, — ще тихіше сказала Тодозя. — Не знущайтеся надо мною, сиротою. Я не далась вам, високо-вельможним, на смішки, на поталу, не дамся на знущання. І я тямлю, що то є честь та шаноба.

Тодозя випручалась і тихою ходою, гордовито піднявши голову, пішла поміж яблунями, прямуючи до дому. Їй чомусь здавалось, що то не князь Єремія, а якийсь напасник татарин застукав її на причілку в садку і вже ладен накинути на її шию аркан, щоб забрати її з собою й одвести в Крим в неволю. Вона почувтила, що в неї вже забиває дух і памороки, що її тьма туманіє, голова заморочується, і вона от-от впаде на землю. Єремія розлютувався, наздогнав її. Вона почувтила, що її за плечі знов вхопили ніби залізні руки.

— Ти, сотничихо, будеш моєю. Нікуди не втечеш од мене! Ніде не сховаєшся од мене! Коли я тобі не уподобний і ти не згодишся бути моєю, то я порубаю твоє пишне тіло, пошматую на дрібні часточки, — вже не шепотів, а неначе шипів князь. — Я п'яний од тебе, як од хмелю, як од міцного вина. Я п'яний од твоїх чарів, од твоїх пишних очей, — говорив, визвірившись на неї, князь.

Тодозя озирнулась на Єремію, глянула на його переляканими очима й одразу охолела й пополотніла. Він посатанів і стояв блідий, аж жовтий, неначе мрець встав з домовини, широко вирячив очі й дививсь на неї. Очі блищали, неначе спалювали огнем. Тодозі здалось, ніби сам сатана виник десь ніби з-під землі і нападком напався на неї.

Єремія перепинив Тодозю, знов обхопив її плечі знестямки так міцно, неначе хтось стиснув її плечі обценьками. Вона тільки почувала, що довгі сухорляві пальці ніби вп'ялись в її плечі, а гарячі, як жар, уста все цілували її, неначе пекли, в щоки, в уста, в брівки та в чоло.

— Гляди ж мені, сотничихо, щоб про моє кохання та женихання ні сном — ні духом не дознався через тебе ніхто в Лубнах, ніхто в усьому світі. Небо бачить, садок бачить, але ж вони ні до кого не промовляють і нікому не скажуть. Од мене не втечеш нікуди. Я знайду тебе й на твоїй леваді над Сулою, знайду тебе в степах і в пушах та нетрах, де б ти не сховалась, бо я тебе кохаю без тьми, без міри. Од мене ніде не сховається той, кого я люблю або ненавиджу. Пам'ятай про це й ніколи не забувайся про це і вдень і вночі. Пам'ятай — і бувай здорова, козачко чорноброва!

І князь швидкою ходою майнув між яблунями і зник з її очей в гущавині.